

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ “ДНІПРОСОЮЗУ”

У статті на основі маловідомих архівних джерел, періодики, організаційних видань, спогадів комплексно досліджено культурно-просвітню діяльність Дніпровського союзу споживчих товариств (“Дніпросоюзу”). Основна увага звернена на роботу структурних підрозділів цієї організації (видавничого та культурно-просвітнього відділів, школи імені В. Доманицького). Показано роль “Дніпросоюзу” у фінансовій допомозі українським культурно-просвітнім закладам, установам та організаціям, створенні Українського кооперативного інституту імені М. І. Туган-Барановського. Хронологічно робота охоплює період з 1917 р. до 1920 р.

Ключові слова: “Дніпросоюз”, кооперація, культурно-просвітня діяльність.

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES “DNIPROSOYUZ”

The article analyzes complex research of Cultural and Educational Activities of Dnieper Union of Consumer Societies (Dniprosoyuz). It is based on little-known archival sources, periodicals, institutional publications, memoirs. The main attention is paid to the activity of structural units of the organization (publishing and cultural and educational departments, school named after V. Domanytskoho). The role of "Dniprosoyuz in the financial assistance of Ukrainian cultural and educational institutions, agencies and organizations, creation of a Ukrainian Cooperative Institute of Tugan-Baranovsky is shown. Chronologically, the work covers the period from 1917 to 1920

Key words: Dniprosoyuz, co-operation, cultural and educational activities.

Велику культурно-просвітню діяльність в ході української національної революції 1917–1921 рр. проводила українська кооперація. В той час, коли українська влада приділяла значну увагу обороні та воєнним потребам, до того ж в ході воєнних дій часто змушена була покидати значну територію України, – на місцях активно працювали кооперативні організації. Вони часто заміняли місцеву адміністрацію та, найважливіше стояли на сторожі розбуджених культурних прагнень народу, народної просвіти, відродженого шкільництва, пробудженої національної духовості, що прагнула вільного розвитку. В великій мірі до цього долучився Дніпровський союз споживчих товариств (“Дніпросоюз”). Про його культурно-просвітню діяльність сьогодні ще мало відомо. Серед публікацій, в яких аналізуються її окремі аспекти на увагу заслуговують Сергія Бородаєвського¹, Іллі Витановича², Мирослава Алімана³, Романа Пастушенка⁴, Ігора Фаренія⁵ та ін.

Однак, незважаючи на появу низки статей про “Дніпросоюз”, комплексне дослідження його культурно-просвітньої діяльності не проводилося. З огляду на це, у статті досліджено роботу структурних підрозділів “Дніпросоюзу”, зокрема видавничого та культурно-просвітнього відділів, школи імені В. Доманицького. Показано роль цієї організації у фінансовій допомозі українським культурно-просвітнім закладам, установам та товариствам, створенні Українського кооперативного інституту імені М. І. Туган-Барановського.

Джерельну базу статті становлять організаційні видання “Дніпросоюзу”; періодика: часопис української споживчої кооперації “Кооперативна Зоря” (1918–1920 рр.); матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), фонд 204 (Всеукраїнська спілка робітничих споживчих кооперативів (Уробсекція) Харків), фонд 313 (Філіал центральної української сільськогосподарської спілки (Централ) Харків); Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України), фонд 1 (Центральний Комітет Компартії України).

Упродовж тривалого часу українським кооператорам не вдавалося утворити свій національний союз споживчої кооперації. Українці змушені були користуватися послугами Московського союзу споживчих товариств та його агентів, які не завжди враховували наміри та побажання місцевих кооперативних діячів. Перший, що виник на Україні, слідом за Московським Союзом споживчих товариств союз у Києві (1908

р.), а потім другий подібний союз у Вінниці (1910 р.), внаслідок економічних прорахунків, спіткала невдача. У 1913 р. вони припинили свою діяльність. Тоді на роль всеукраїнського центру споживчої кооперації почав претендувати “Потребительное общество Юга России” (ПОЮР). Організація була створена заходами Московського союзу споживчих кооперативів 20 лютого 1912 р. у Харкові⁶. У 1912 р. до складу ПОЮРу входило 30 кооперативів, 1913 р. – 62, 1914 р. – 82, 1915 р. – 116, 1916 р. – 370⁷. За словами С. В. Бородаєвського, – це товариство “поривалося грати ролью центральної споживчої кооперативної організації для України і одночасно проводити політику Московського Союзу (Центросоюзу)”⁸.

Після Другого Всеросійського Кооперативного З’їзду в Києві 2–7 серпня 1913 р., на якому відбулися гострі суперечки українських кооператорів з російськими за право організації місцевих і крайових союзів та вільний розвиток кооперативної самодіяльності, київські українські кооператори, з ініціативи Д. Коліуха 13 серпня цього ж року скликали нараду. Вона відбулася в приміщенні агентури Московського союзу на Подолі за участі Д. Коліуха, М. Стасюка, М. Порша, О. Степаненка та П. Плаксіонова⁹. На нараді вирішено приступити до заснування власного союзу споживчих товариств¹⁰. Статут¹¹ цього центрального українського споживчого союзу доручили виготовити М. Стасюку. Також створено організаційний комітет. До його складу обрали Д. Коліуха (голова), З. Лебедева (товариш голови), В. Галевича (секретар), членів комітету: І. Архангельського, Х. Барановського, Л. Вольфсона, А. Галай, Т. Добрянського, М. Замятина, Т. Княгина, В. Коваля, Ф. Крижановського, М. Левитського (артільного батька), В. Мельникова, Б. Мартоса, М. Павловського, М. Порша, М. Стасюка, А. Сербиненка, В. Сандулова та інших. За час існування комітет провів понад 30 засідань, на яких в основному обговорювалися питання, пов’язані із заснуванням союзу. Зокрема, розглядався статут нової організації¹².

Однак, лише 23 березня 1916 р. комітет наважився подати статут союзу через київського губернатора на затвердження міністерства в Петербурзі¹³. Підписали його як члени-засновники о. Т. Добрянський (член правління Луб’янського споживчого товариства на Київщині), Д. Коліух і В. Коберник (від Київського споживчого товариства) і Х. Барановський (від споживчого товариства “Народная Торговля”). Про цей період діяльності “Дніпросоюзу” Ілля Витанович писав: “До міністерства пішов статут, частково вже обкраяний у канцелярії губернатора. У статуті були викреслені пункти про бібліотеки, кооперативні з’їзди тощо. Щоб приспішити справу затвердження статуту Союзу, послали засновники в Петербург “артільного батька”. М. Левитський прожив у царській столиці понад місяць, “пооббивав пороги всіх міністерств та їх товаришів, усіх департаментів та їх начальників”, але справа не зрушила з місця аж до революції 1917 р. Тільки 10.[0]3.1917 р. міністерство внутрішніх справ “революційного” Тимчасового Уряду затвердило статут “Дніпровського Союзу Споживчих Товариств” з тими самими змінами, що їх поробив був ще царський губернатор... Від самого початку засновники мали на меті заснувати великий споживчий союз з засягом діяльності на всю Україну. А що в статуті не можна було того виявити, вони назвою ріки Дніпра, що протікає через усю Україну, хотіли визначити всеукраїнський характер Союзу”¹⁴.

Таким чином, лише після революції 1917 р. і створення Української Центральної Ради українцям вдалося затвердити статут Дніпровського союзу споживчих товариств (“Дніпросоюзу”), який став як комерційним, так і культурним центром української споживчої кооперації. Ця подія сталася 10 березня 1917 р.¹⁵.

Через місяць, 9–10 квітня 1917 р. у Києві відбувся I з’їзд кооперативних спілок України. Він розглянув питання розвитку кооперації на українських землях. У роботі

з'їзду взяли участь представники кредитових та споживчих союзів, зокрема й від “Дніпросоюзу”¹⁶.

З 1 червня 1917 р. “Дніпросоюз” жваво розпочав свою діяльність. Невдовзі до нього почали вступати як союзи так і окремі товариства, що не заборонялося тогочасним статутом. За пів року членами Дніпровського Союзу стало 500 окремих товариств та 32 районні Союзи¹⁷.

Крім великої торговельної роботи, “Дніпросоюз” проводив значну культурно-просвітню діяльність. Перш за все він допомагав і розповсюджував кооперативні ідеї та сприяв національному відродженню українського народу. Як правило, ця робота проводилася через такі відділи союзу:

1. Інструкторський – інструкторська допомога товариствам і союзам.
2. Статистично-економічний – вивчення споживчої кооперації України.
3. Культурно-просвітній – поширення кооперативних ідей і національного світогляду.
4. Видавничий – видання різних книжок по споживчій кооперації.
5. Редакційний – видання часопису “Кооператива Зоря”.
6. Юридичний – юридичні допомоги кооперативам.
7. Страховий – розроблення питань про кооперативне страхування.

Для всебічної допомоги справі культурного розвитку українського народу “Дніпросоюз” організував виготовлення діапозитивів для чарівного лихтаря, допомагав засновувати театри, народні хори, влаштовувати лекції. Для цього готувалися відповідні спеціалісти-інструктори.

У 1917–1920 рр. в Україні відбувалися численні кооперативні курси при союзах. Більшість з них мала короткотерміновий характер – від кількох днів до 3–4 місяців. Місячні, чи три- й більше місячні курси відбувалися переважно в містах та містечках, де існували великі споживчі союзи; кількадевні, чи 1–3-х тижневі – по селах. Основна мета – дати слухачам елементарні знання з питань організаційно-господарської діяльності в кооперації. Подекуди курси відбувалися постійно й з часом перетворювалися в нормальні кооперативні школи.

У жовтні 1918 р. “Дніпросоюзом” заснована кооперативна школа імені Василя Доманицького, основне завдання якої полягало у підготовці робітників із споживчої кооперації. У її статуті зазначалося: “1. Кооперативна школа ім. Василя Доманицького, що закладається Дніпровським Союзом Споживчих Союзів України у Києві, має на меті підготовлювати свідомих співробітників для споживчих кооперативів: членів правління, рахівників, діловодів, прикащиків і т. инш. 2. Школа має свою печатку і носить назву: “Кооперативна Школа Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, ім. Василя Доманицького”. 3. Школа закладається для приходячих учнів, але при ній, по постанові Ради опікування, може бути закладена бурса, яка утримується за рахунок платні з пансіонерів та одчислень з чистих прибутків кооперативних товариств та союзів і пожертвувань. 4. Грошові засоби школи складаються: а) з коштів, які асигнує Дніпровський Союз Споживчих Союзів України. б) з платні за навчання. в) з дотацій других кооперативних установ і приватних осіб і инш. 5. При школі, відповідно до потреб Союзу та інших кооперативних установ, можуть одчинятись різні кооперативні курси”¹⁸. “Дніпросоюз”, засновуючи кооперативну школу ім. В. Доманицького, намагався дати необхідну кооперативну освіту і підготовку до практичної діяльності з кооперації за короткий час, а власне протягом року, не вирішуючи остаточно, якої форми набере ця школа в майбутньому. Для вступу були встановлені певні вимоги. Зокрема це стосувалося освіти та віку учнів. Вступати на навчання могли особи не молодші 18 років, хто мав вищу початкову школу, або хто склав відповідні вступні іспити. Такі заходи давали можливість

майбутнім учням безперешкодно засвоїти програму, опанували дисципліни та набути відповідних вмінь та навичок. Не зважаючи на те, що на подачу документів відводилося обмаль часу, прохання поступили від 81 особи (всього планувалося набрати 50 учнів). З огляду на освітній рівень, кандидати поділялися так: мали освіту відповідно з вимогами – 51 особа (з них: закінчили вищу початкову школу – 17, сільсько-господарську – 9, мали звання вчителя – 18, закінчили середні школи різного типу – 6; освіта не відповідала вимогам – 30 осіб (закінчили двохкласову школу – 18, однокласову – 10, з самоосвітою – 2). Крім того, 8 осіб мали практику в різних кооперативних установах, 17 з загальної кількості кандидатів було рекомендовано кооперативними установами. Соціальне становище учнів було однорідне – всі селяни. Безпосередньо звернулося з сіл 57 осіб. Решта тимчасово проживала в Києві після проходження військової служби. Переважна більшість вступників мали від 20 до 30 р.¹⁹.

Навчання в школі розпочалось 19 жовтня. 27 жовтня відбулося урочисте її відкриття, на яке прибули, крім членів Правління та Ради “Дніпросоюзу”, представники центральних кооперативних установ України. В вітальних промовах всі підкресливали, що з відкриттям кооперативної школи кооперація робить великий крок вперед, забезпечуючи себе свідомими і підготовленими кадрами²⁰. У школі викладали: 1) Возва – українську мову, 2) Скотинський – українознавство та комерційну арифметику й кореспонденцію, 3) Мартос – теорію кооперації, 5) Філіпович – організацію і практику споживчих товариств, 6) Остапенко – економічну географію та товарознавство, 7) Ольшанченко – діловодство, 8) Трухлий і Ночвин – торговельне право, 9) Сидоренко – культурно-просвітню працю, 10) Остапенко – статистику, політичну економію і фінанси²¹.

Крім тривалого навчання, практикувалося проводити окремі лекції та доповіді з актуальної тематики. Так, 24 жовтня 1918 р. інструктор культурно-просвітнього відділу “Дніпросоюзу” Гайда для робітників на центральному складі прочитав лекцію “Що таке просвіта”. 1 листопада 1918 р. робітникам друкарні “Дніпросоюзу” практикант культурно-просвітнього відділу Скарженовський виголосив доповідь на тему: “Кооперація в сучасному капіталістичному господарстві”²². 12 лютого 1919 р. на центральному складі “Дніпросоюзу” відбулася лекція для робітників про англійського соціолога, мислителя і педагога Роберта Оуена²³. Лекції стали настільки популярними, що 10 червня 1920 р. при культурно-просвітньому відділі “Дніпросоюзу” було утворено лекційну секцію²⁴. Основне її завдання – збір матеріалів для складання програм загально-освітніх та кооперативних курсів; видання poradника, в якому мали опублікувати програми лекцій різного змісту, покажчик літератури з кожної галузі кооперації, статті з методологічно-лекційних питань, по шкільній (дитячій) кооперації і т. ін. Лекційна секція також збирала матеріали для наочного навчання, зокрема діапозитиви, фотографії, картини. Їх накопичували в музеї та фотостудії “Дніпросоюзу”.

Найвищим досягненням в кооперативній освіті було відкриття вищого навчального кооперативного закладу. Ще у 1913 р. робилися спроби його заснувати. Зокрема, на II Всеросійському кооперативному з’їзді в Києві було поставлене питання про відкриття кооперативного інституту, який би став центром наукової розробки проблем теорії і практики кооперації та підготовки спеціалістів з вищою освітою. Однак через ряд причин тоді не судилося розпочати заплановану роботу. Питання заснування кооперативного інституту піднімалося практично на всіх всеукраїнських кооперативних з’їздах впродовж 1914–1919 рр. Робилися також і практичні кроки, зокрема кооперативні організації, серед яких і “Дніпросоюз”, зобов’язувалися постійно здавати кошти в розмірі 1% від своїх оборотів на фонд заснування такої вищої кооперативної школи²⁵.

Український кооперативний інститут імені М. І. Туган-Барановського розпочав свою діяльність у Києві 1 січня 1920 р.²⁶. В одному із звернень інституту до кооперативних установ, підписаного Д. Коліухом, М. Птухою, М. Литвицьким, А. Литвиненком, В. Ганчелем, І. Крижанівським, зазначалося: “Ще з осені 1919 року Управа Центрального Українського Кооперативного Комітету робила заходи до того, щоби в самому скорому часі відкрити Кооперативний інститут, про який вже так давно мріяли Українські кооператори, і кошти на який вже давно почали збирати кооперативні організації по всіх закутках України. Та політичні обставини склались несприятливі для Інститута. Деникінська влада не затвердила Інститута. Тільки 1-го січня 1920 року відбулось урочисте відкриття Українського Кооперативного Інституту імені професора М. І. Туган-Барановського (Київ, вул. Прорізна, 19. – А. С.), коли дозвіл на відкриття був одержаний вже від радянської влади. Відкриття Вищої Кооперативної Школи може бути визнане великим святом Української Кооперації, яка ставши на міцний економічний ґрунт, здійснила давні мрії про те, щоби поставити та тому ґрунті міцний фундамент вищої кооперативної освіти. На цьому ґрунті та на цьому фундаменті, віримо, в скорому часі буде збудований величний будинок Української кооперації”²⁷.

На відкриття кооперативного інституту прибули представники всіх українських центральних кооперативних установ, російської кооперації, Української Академії Наук, Українського Державного Університету та інших установ. На той час керівні органи Інституту склалися з Пеклувального Комітету, Ради Лекторів, Правління та Директора. Директором Інституту став академік М. Птуха. До Пеклувального Комітету входили: Д. Коліух (“Дніпросоюз”) – голова, М. Хотовицький (Українбанк) – заступник голови, Кусенко (Красоюз) – секретар; члени: В. Коваль (Централ), В. Ганчель (Укострахсоюз), Л. Зак (Когорсоюз), Х. Барановський (Українбанк), П. Діброва (Централ), А. Болозович (Київський Союзбанк), М. Литвицький (Книгоспілка), А. Литвиненко (Коопероцентр); Студенти О. Биба та М. Сушкевич. Правління інституту складалося з таких осіб: В. Ганчель (Укострахсоюз), М. Литвицький (Книгоспілка), А. Литвиненко (Коопероцентр), Я. Ворожко (від слухачів); І. Крижанівський – секретар. До Ради входили: проф. М. Птуха (політична економія), проф. Р. Орженський (статистика), доц. Є. Слуцький (історія економічних та соціалістичних доктрин), доц. О. Волков (економічна географія), Л. Зак (теорія та історія кооперації), М. Яковенко (рахівництво), М. Сінопійський (комерційна арифметика) та ін.²⁸

Після відкриття кооперативного інституту керівництво розпочало прийом слухачів. Всього їх було зараховано на 1-й семестр 188, з яких 163 чоловіків, 25 жінок. Близько половини слухачів працювали в різних кооперативних установах. Навчання тривало 6 семестрів, 9 триместрів, 3 роки. Також в інституті проводили однорічні кооперативні курси²⁹.

Першу програму виготовили проф. М. Туган-Барановський, Кость Мацієвич і Борис Мартос³⁰. У навчальний план входили такі основні дисципліни: 1) перший рік: право і держава, соціологія, історія народного господарства, економічна географія, теорія статистики, політична економія, теорія та історія кооперації, історія економічних і соціалістичних вчень, загальне рахівництво, комерційні вирахування, іноземна мова; 2) другий рік: місцеве самоврядування, основи цивільного і торговельного права, фінанси, економія промисловості, економія торгівлі і торговельна політика, економія сільського господарства з політикою; кредит, банки, гроші; описове товарознавство, загальне рахівництво, кооперативне право, практичні заняття з політичної економії та статистики, іноземна мова; 3) третій рік: вексельне право, теорія ціни, історія торговельних договорів, союзне будівництво, дрібна проми-

словіть на Україні та Росії, робітниче питання, організація торгівельних і промислових підприємств, кооперативне страхування, кооперативна статистика, виробничі кооперативи, мешканьова кооперація, культурно-просвітня діяльність кооперативів, комерційна кореспонденція. Крім основних викладалися секційні дисципліни з споживчої, кредитної, сільсько-господарської кооперації. Студенти зобов'язувалися проходити практику³¹.

Український кооперативний інститут імені М. І. Туган-Барановського за короткий час став дуже поважною інституцією. Більшовицька влада не ризикнула його відразу ліквідувати. Спочатку його приєднано як окремий факультет до Інституту Народного Господарства в Києві, потім за нової економічної політики знову відновлено, як окрему вищу школу – Кооперативний інститут, але із зміненою назвою – імені В. Чубаря. Після 1930 р. він реорганізований на 6 окремих установ: 1) Інститут торговельно-крамознавчий (споживчої кооперації), 2) Агро-економічний (сільськогосподарської кооперації), 3) Інститут промислової кооперації, 4) Педагогічно-Кооперативний Інститут, 5) Науково-Дослідний Кооперативний Інститут, 6) Кооперативний Музей³².

Велике значення у культурно-просвітній діяльності мала українська кооперативна преса, яка стала одним із засобів розповсюдження ідей, пропаганди думок і поширення освіти. На початку 1918 р. в Україні кооперативна преса була дуже слабо розвинута. На це вплинули роки Першої світової війни, які важко відбилися на українському друкованому слові, і, зокрема, на кооперативному. Всі українські часописи розпорядженням царського уряду були закриті. Тому на початку 1918 р. всього їх виходило вісім: 1) “Комашня” (Київ), 2) “Рілля” (Київ), 3) “Хлибороб-Кооператор”, 4) “Союз” (Кубань), 5) “Кооперативная Мысль” (Київ), 6) “Черниговській Селянин” (Чернігів), 7) “Южный Кооператор” (Одеса), 8) “Южно-русский потребитель” (Харків). З них українською мовою – два: “Комашня” і “Рілля”, які відстоювали українську кооперативну ідею. Всі інші твердили про економічну підпорядкованість української кооперації російському центру.

Упродовж 1918 р. ситуація помаленьку змінюється. Починаючи з березня, кооперативна преса швидким темпом зростає й набирає сили. Вже наприкінці року, в Україні виходило близько 43 кооперативних часописів, з яких 20 українською мовою, 3 – українською й російською, 7 – російською й українською та 12 – російською³³. Сили, які стояли за ними сповідували дві ідеології. Перша група, група часописів друкованих виключно українською мовою й українською та російською, стола на ґрунті незалежності української кооперації від російських кооперативних центрів. Друга група, група часописів друкованих російською мовою та російською й українською пропагувала ідеї “єдиного фронту” та “єдиного центру” кооперації України, Росії та інших держав, що утворилися після розпаду Російської імперії. Серед часописів першої групи можна назвати: 1) неперіодичні видання: “Бюлетень Українбанку” (Київ), “Бюлетень Українського Центрального Кооперативного Комітету” (Київ), “Бюлетень Тульчинського союзу споживчих товариств”, “Тульчинський Союз” – орган Тульчинського союзу споживчих товариств, “Вісти Винницького союзу споживчих товариств”, “Споживач” – орган Катеринославського союзу споживчих товариств; 2) місячники: “Українська Кооперація” – орган Центрального Українського Кооперативного Комітету (ЦУКК) (Київ); 3) двохтижневики: “Будуччина” – орган Сквирського союзу споживчих товариств, “Кооперативна Зоря” – орган “Дніпросоюзу”, “Кооперативно-громадське життя” – орган Кременчуцької спілки споживчих товариств, “Полтавський Кооператор” – орган Полтавської спілки споживчих товариств, “Єднання–Сила” – орган Немирівського союзу споживчих

товариств; 4) тижневики: “Союз” – газета Уманського союзу кооперативів, “Наша Хата” – орган Єлисаветського союзу споживчих товариств тощо. До часописів, що обстоювали ідею єдиного кооперативного центру у Москві відносилися: 1) місячник “Кооперативная Мысль” – орган споживчого товариства співробітників Правобережних залізниць (Київ); 2) двотижневики: “Хлибороб-Кооператор” (Харків), “Кооперація и Жизнь” – орган Конотопського союзу споживчих товариств, “Голось Кооперації” – орган “Городского Потребителя” (Київ), “Южно-русский Потребитель”, “Мір Труда” – органи ПОЮРУ (Харків) та ін.

Таким чином, часописи українською мовою, що обстоювали незалежність української кооперації від російської, видавалися центральними українськими установами, які обслуговували союзи на місцях (Українбанк, Централ, “Дніпросоюз”, Український Центральний Кооперативний Комітет) або великими районними й дрібнорайонними союзами, які обслуговували широкі верстви населення (Київський Союзбанк, Роменський, Волинський кредитовий союзи, Полтавський, Сквирський, Верхньодніпровський, Кременчуцький, Винницький, Немирівський, Уманський, Єлисаветський, Катеринославський та інші споживчі союзи). Райони, що охоплювали своєю діяльністю союзи з українською ідеологією склали 3/4 території України³⁴.

“Дніпросоюз” видавав свій орган “Кооперативна Зоря”. Перший номер побачив світ 15 квітня 1918 р.³⁵. З цього приводу редакція писала: “Давненько ми оголосили про видання нашого журналу. Але обставини до цього часу не дозволяли розпочати нашу роботу. Зараз справа налагодилась, союз має свою друкарню, і надалі журнал буде виходити вже своєчасно. Розпочинаючи свою тяжку працю по виданню журналу, редакція “Кооперативної Зорі” сподівається, що товариші з міст допоможуть їй провадити цю справу. Редакція прохає товаришів-читачів писати їй про всі хиби, які матиме журнал, що йому бракує, сповіщати, про що слід писати, які справи їх цікавлять і т. и. Тоді “Кооперативна Зоря” зможе спільними силами досягти тих завдань, які вона собі поставила”³⁶.

Характеризуючи літературу “Дніпросоюзу” 1917–1920 рр., треба зауважити, що основними показниками її розвитку є як кількісний зріст, так і внутрішня цінність змісту. На думку В. Ігнатієнка, після виходу першої кооперативної книжки Василя Доманицького “Товариські крамниці” в 1905 р. і до 1 квітня 1919 р. в Україні всього побачило світ 150 різних видань кооперативних книжок, брошур, листівок, плакатів українською мовою³⁷.

У 1918 р. кількість кооперативної літератури значно зросла. За 1917–1918 рр. утворено велику кількість нових союзних об’єднань, створено і зміцнено центри української кооперації. Це в свою чергу сприяло виданню української кооперативної літератури. За один лише 1918 р. видано значно більше книжок, ніж за всі попередні 13 років разом узятих. Першість належала Києву. “Дніпросоюз” видавав матеріали агітаційного змісту, а саме: статuti, звіти установ, протоколи зборів, календарі, картки, інструкції, плакати, листки-летючки. Сюди входять: два відривні кооперативні календарі на 1919 р.; картки 1917 і 1918 рр.; листки і плакати агітаційного змісту, наприклад: “Десять правил для товаришів кооператорів”, “Громада – великий чоловік”, “Десять заповідей для членів товариських крамниць” та ін.³⁸. Величезну культурну роботу організація розпочала, взявшись до виготовлення кооперативних календарів. Станом на 1919 р. видано відривний календар тиражем 200 тисяч примірників, а також настільний і кишеньковий календарі.

“Дніпросоюз” за 1917–1919 рр. видав 40 найменувань загальним обсягом 895 тис. примірників, з них літератури кооперативного змісту – 35. Накладом “Дніпросоюзу” видруковано величезну кількість нових книг українською мовою. При

видавничому відділі останнього існували склад книжок та книгарня для продажу його видань³⁹. До жовтня 1918 р. він видав 4 млн. друкованих аркушів. За липень–грудень 1917 р. продано друкованої продукції на суму 142.231 карб. 64 коп.⁴⁰, а за січень–жовтень 1918 р. – 514.610 карб. 82 коп.⁴¹, за листопад 1918 р. 252.365 карб. 73 коп.⁴². За перше півріччя 1920 р. “Дніпросоюзом” видано 113.591 примірників друкованої продукції⁴³. Серед них такі: 1) популярно-агітаційний відділ: Губер В. “Перші кроки Рочдельців” – 4.991 примірників, відривний календар на 1920 рік – 35.500, Варава О. “Чого я став кооператором” (листівка) – 9.500, О. Блох “Міста-Сади (соціально-економічний нарис)” – 10.000, 2) інформаційний відділ: Протоколи чергових загальних зборів – 1.500, підручники: Порадник Організаторам (два випуски) – 20.000, Матеріали культурно-просвітнього відділу “Дніпросоюзу” – 2000, “Красне письменство”: Шевченко Т. “Кобзар” – 5.000, 3) Популярно-науковий відділ: М. Туган-Барановський “Політична економія” – 25.000.

Велике значення в культурно-просвітній діяльності “Дніпросоюзу” відводилося допомозі народній просвіті, школам, культурі та науці. Серед кооператорів постійно лунали заклики про потребу складати кошти на національно-освітній фонд. Наголос робився на тому, що історія та теорія кооперації повинна викладатися у кожній школі. Це, на думку кооператорів, впливатиме на виховання молоді. Влучно, в одній із своїх статей, писав кооператор А. Харченко: “Історія революції на Україні красномовно показала, як у нас надзвичайно бракує громадського виховання, не тільки селянам, але й українській інтелігенції. На Україні до нинішніх часів не було громадського життя, всі найменші прояви його урядом бувшої Російської Імперії систематично, уперто і послідовно нищились. Через те інтелігенція наша була і є дуже кволою, а селянство – несвідоме. Ми не витримали як слід тяжкого іспиту, ми не змогли дати того, чого вимагали історичні події. І наслідки нашої громадської бідності у всіх перед очима. А суд історії не знає ваги і милосердя. Він суворо карає за нездатність до творчої праці, за помилки. Наше покоління не мало змоги гармонійно виховатись і розвинутись. Ми вродились в гнітючі дні чорної реакції, коли вартовий нашої волі – Слово – “мовчало на всіх язиках”, ми здобували наше перше громадське виховання під вибухи гармат, під тужливу пісню куль, пробуваючи або в війні з супротивником або в братерській війні з великоросіянами, серед ланів, вкритих трупом, серед кривавих річок. Ми, сучасники революції, морально покалічені. Подбаймо ж про своїх наступників. Нехай наші села рясно укриються школами, нехай школяріки купаються в чистому сяйві вічних ідей людскости й науки. Ще до війни в нашій пресі порушувалось питання про кооперацію в сільських школах, але то були часи романтичних мрій. Тепер ж ми маємо змогу обговорювати цю справу, стоячи на певному реальному ґрунті. Перед школою поставлено завдання не тільки освітити дітей, але й виховати з них людей-громадян. Для досягнення цієї мети в руках учителя мають бути різні засоби. Між ними поважне місце повинне займати знайомство дітей в школі з історією, теорією і практикою кооперації. [...] Через дитячі школярські кооперативи, через викладання учням історії й теорії кооперації можна найкраще посіяти в дитячих душах перші зерна громадських знань, звичок і дисципліни. А в цьому наше нове життя має таку пекучу, таку велику потребу. Посіяне не загине, і хто відає, яких велетнів думки і праці дадуть нам нові школи!”⁴⁴. Виходячи з цього, Правління “Дніпросоюзу” вирішило надати допомогу Ржищівській гімназії в розмірі 3.000 карб. з тією умовою, щоб вона завела в себе навчання кооперації⁴⁵. Загалом на допомогу культурно-просвітнім організаціям і установам у 1918 р. виділено близько 300 тисяч карбованців.

Кооперативні з'їзди, керівництво кооперативних союзів та товариств закликали піклуватися позашкільною освітою та гуртувати народ навколо шкільництва, громадських та економічних справ, показувати вагу їх взаємодіяння “в освітленні національно-державних потреб”. Крім закликів проводилася практична робота. Перш за все вона полягала у наданні установам та товариствам відповідних коштів. “Дніпросоюз” разом із іншими центральними кооперативними організаціями опікувався Народним університетом у Києві та Кам'янець-Подільським університетом. Зокрема, “Дніпросоюз” восени 1918 р. виділив на стипендії для Українського державного університету 50.000 карб.⁴⁶, незаможним студентам Кам'янець-Подільського державного університету – 25.000 карб.⁴⁷, на стипендію імені Д. Марковича – 5.000 карб.⁴⁸. 18 червня 1920 р. Правління “Дніпросоюзу”, обміркувавши справу з допомогою Українському університету, ухвалило таку постанову: “Заслухавши пропам'ятну записку Українського Університету і повідомлення Д. Коліуха, Правління Дніпросоюзу, обміркувавши справу з становищем Українського Університету, і приймаючи на увагу величезне значіння Українського Університету для українського народу, яко єдиного огнища вищого національно-культурного знання, принципіально визнано необхідним прийти з допомогою Українському Університетові коштами Дніпросоюзу, а також закликати до цього всі українські кооперативні центри, взявши на себе почин скликати з цією метою нараду з представників: Українбанку, Централу, Союзбанку, Укострахсоюзу, Райсоюзу, Молочарсоюзу, Книгоспілки. Крайсоюзу, Полтавської спілки, Когорсоюзу і Сорapoюзу, на котрій виступити з пропозицією про асигнування відповідних коштів в розпорядження Університету, яко позики до того часу, коли держава візьме утримання Університету на свої кошти; просити інструкторський відділ вжити заходів до підшукування місць, в яких наукові сили Українського Університету могли б примінити свої знання на користь народу, будучи забезпечені всім необхідним”⁴⁹. Разом з тим виділено допомогу персоналу університету на суму 250.000 карб.

Правління Українбанку ухвалили заснувати при Українському Кооперативному Інституті імені М. Туган-Барановського стипендію імені Х. Барановського⁵⁰. Для слухачів інституту “Дніпросоюзом” та Українбанком надавалися різноманітні премії. Зокрема, Правління “Дніпросоюзу” для вшанування пам'яті кооператора І. Осадчого створив фонд імені І. Осадчого для видачі премій за найкращі твори студентам старших курсів Інституту з питань інструкторсько-ревізійного та організаційного життя кооперації. Фонд складав 25.000 карб.⁵¹.

Правління “Дніпросоюзу” пожертвувало для київських лікарень літератури на суму 10.000 карб.; Вченому Сільсько-Господарському Комітетові України – 510.000 карб. для покриття боргу; Статистично-економічній Раді при Коопероцентрі – 15.000 карб. на статистичні роботи; Товариству Народного театру й мистецтва – 100.000 карб.; на утримання “Бюро по захисту інтересів кооперації” – 6.000 карб.⁵².

Велика співпраця проводилася між “Дніпросоюзом” та “Просвітами”. Про це красномовно свідчить лист товариства “Просвіта” с. Мануйлівці Новомосковського повіту до “Дніпросоюзу” 1918 р. У ньому зазначалося: “Хвальне товариство. На заклик Мануйлівської робітничо-селянської “Просвіти” на Катеринославщині допомогти збудувати власну хату, першим одгукнулося Ваше товариство, пожертвувавши 5000 карб. За цю ширю жертву, за це підтримання нашої “Просвіти” в тяжку годину, Мануйлівська “Просвіта” висловлює найсердечнішу подяку високошановному товариству “Дніпросоюз”. Крім чисто матеріального прибутку, наше товариство придбало певність, що його скромна праця оцінюється тими, хто стоїть на ґрунті культурного відродження нашої страдниці-України, її незалежності й добробуту українського

працюючого люду. Ми певні, що загальними силами здобудемо кращу долю і що доля наша не загине, поки на чолі нашого національного руху будуть стояти такі міцні організації, як хвальне товариство “Дніпросоюз”. З глибокою пошаною Голова товариства (підпис)”⁵³. У 1918 р. на діяльність товариств “Просвіта” “Дніпросоюз” виділив 20.000 карб.⁵⁴.

Заходами “Дніпросоюзу” та Українбанку постало товариство “Українфільма”, їх допомогу мали “Молодий Театр”, “Вільний Театр”. Товариство “Українфільма” мало виготовляти та постачати фільми для кінематографів⁵⁵.

Великою популярністю серед широких верств населення України користувалися мандрівні капели “Дніпросоюзу”. Музично-хорова секція “Дніпросоюзу”, маючи на меті ознайомити українське населення з народною піснею в художній обробці та з оригінальною пісенною творчістю українських композиторів М. Лисенка, К. Стеценка, М. Леонтовича, О. Кошиця, Я. Степового та інших, а разом з тим дати зразки художнього виконання, організувала мандрівну капелу, яка і вирушала в подорож впродовж липня–серпня 1920 р. Маршрут охоплював Полтавщину, Харківщину, Чернігівщину, пролягаючи через такі населені пункти: Дарниця, Лубни, Миргород, Полтава, Харків, Зіньків, Ахтирка, Гадяч, Лохвиця, Ромни, Конотоп, Ніжин, Кобеляки, Київ. Концерти переважно відбувалися по селах. Склад капели: сорок хористів (хор мішаний), диригент Н. Городовенко і технічні працівники (передовик, розпорядчик, касир та ін.)⁵⁶.

Другою мандрівною капелою “Дніпросоюзу” керував К. Стеценко. За вересень – грудень 1920 р. капела під його керівництвом побувала з концертами в містах Корсунь, Бобринець, Сміла, Черкаси, Новомиргород, Златопіль, Єлисаветград, Вознесенськ, Одеса (10 концертів), Бірзула, Тульчин, Вапнярка⁵⁷. Вона продемонструвала своїм слухачам нові здобутки української хорової музики.

“Дніпросоюз” відраховував значні суми в розпорядження ЦУКК на національно-культурні потреби всеукраїнського значення. В цьому контексті слід згадати про великі пожертви на Український кооперативний інститут імені М. І. Туган-Барановського. За неповними даними їх було понад 1 млн 100 тис. карб., зокрема “Дніпросоюз” – 250 тис. карб.⁵⁸, а також 100 тис. карб. на стипендії⁵⁹; Київський Союзбанк – 200 тис. карб.; ПОЮР – 200 тис. карб.; Централ – 150 тис. карб.; Київський обласний союз – 100 тис. карб.; Подільський союз – 25 тис. карб.; Фастівський союз – 25 тис. карб.⁶⁰; Полтавська спілка споживчих товариств – 25 тис. карб.; Уманський союз – 20 тис. карб.; Мерефянський союз – 20 тис. карб.; Вінницький союз – 8 тис. карб.⁶¹, Козелецький союз – 10 тис. карб.⁶².

У липні 1920 р. Дніпровський союз перетворили на один із підрозділів “Вукоопспілки” – Київський губсоюз. Хоча окремі його підрозділи ще деякий час продовжували функціонувати. Наприклад, видавництво “Дніпросоюзу” існувало у Відні до 1921 р.⁶³, а його контора у Харкові розпреділяла товари у липні 1920 р.⁶⁴. У 20-ті рр., в часи бурхливого розвитку кооперації в умовах нової економічної політики радянської влади Київський губсоюз часто називали його старою назвою – “Дніпросоюз”⁶⁵. Однак, більшовики у наступні роки старалися все зробити для того, щоб не тільки історія, а й назва цієї організації не згадувалася.

Таким чином, культурно-просвітня діяльність “Дніпросоюзу” у 1917–1920 рр. проводилася у дох напрямках. Перший – створення та активна робота його структурних підрозділів, зокрема видавничого та культурно-просвітнього відділів. Результатом цього стало заснування та діяльність друкарні, кооперативної школи імені В. Доманицького; постійне проведення лекцій для своїх працівників та співробітників; видання газет, книг, брошур, бюлетенів, листівок та ін. У друкованій

продукції “Дніпросоюзу” є багато цінних ідеологічних статей представників українського кооперативного руху, які не втратили своєї актуальності і сьогодні. Зокрема, подавалася інформація про розвиток кооперативного руху, досвід інших народів; містились різноманітні дискусії на актуальні теми, зокрема про організацію українського народного господарства, практичної кооперативної праці й будівництва, історії України, культурно-просвітньої роботи серед населення і т. ін. Другий – фінансова допомога культурно-освітнім закладам, установам та організаціям; підняття культурно-освітнього рівня українського народу. З цією метою проводилася організаційна робота та закладалися відповідні фонди. З них фінансувалися школи, гімназії, вищі школи, університети, громадські товариства. Також створювалися стипендії для талановитих студентів та фінансувалися різні культурні заходи. Важливу роль відіграли мандрівні капели “Дніпросоюзу”, які мали на меті ознайомити українське населення з народною піснею в художній обробці та з оригінальною пісенною творчістю українських композиторів М. Лисенка, К. Стеценка, М. Леонтовича, О. Кошиця, Я. Степового. Одним із найбільших досягнень “Дніпросоюзу” було те, що він долучився до створення та фінансування Українського кооперативного інституту імені М. І. Туган-Барановського, який готував національно свідомих громадян України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Бородаєвський С. В. Споживча кооперація / С. В. Бородаєвський // Історія кооперації. – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. – С. 319–323.
- ² Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.
- ³ Аліман М. Просвітня і культурна діяльність споживчої кооперації (друга половина XIX ст. – 1930 рр.) / М. Аліман ; [С. Г. Бабенко, М. В. Аліман, В. В. Апопій та ін.]. Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти / – Київ, 1996. – С. 77–86.
- ⁴ Пастушенко Р. Я. “Дніпросоюз” – Центральна спілка споживчої кооперації Наддніпрянської України в 1917–1919 рр. / Р. Я. Пастушенко // Історія споживчої кооперації України / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей (керівник авт. колективу) та ін. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – С. 151–167.
- ⁵ Фареній І. Кооперативний рух і проблеми національно-культурного розвитку / І. Фареній // Віче. – 1998. – Листопад. – № 11 (80). – С. 135–143; Фареній І. А. “Національний український трест”. З нагоди 85-річчя створення Дніпровського союзу споживчих товариств / І. А. Фареній // Український селянин: збірник наукових праць / Інститут історії України НАНУ; Черкаський державний університет. – Черкаси, 2002. – Випуск 4. – С. 100–110.
- ⁶ Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. А. Фареній. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – С. 78; Пантелеймоненко А. О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти: монографія / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. – С. 77.
- ⁷ Из деятельности Т-ва П. О. Ю. Р. // Южно-русский потребитель. – 1917. – № 24. – С. 21–24; Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні ... – С. 79; Фареній І. А. “Національний український трест”. З нагоди 85-річчя створення Дніпровського союзу споживчих товариств / І. А. Фареній // Український селянин: збірник наукових праць / Інститут історії України НАНУ; Черкаський державний університет. – Черкаси, 2002. – Випуск 4. – С. 102.
- ⁸ Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. – С. 321.
- ⁹ Звідки і як з’явився Дніпровський Союз. (Історична справа) // Дніпровський Союз Споживчих Союзів – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації. Справочно-інформаційне

видання з 16 ілюстраціями в тексті. – Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 4.

¹⁰ Коліух Д. Народження Дніпросоюзу і перші його кроки / Д. Коліух // Три роки життя й діяльності Дніпросоюзу. План книги і редакція А. Харченка. – Київ: Видавництво Дніпросоюзу, 1920. – С. 19.

¹¹ Проектъ устава Днѣпровскаго Союза потребительныхъ обществъ въ г. Кіевѣ. – Кіевѣ, [б. р.]. – 16 с.

¹² Коліух Д. Народження Дніпросоюзу і перші його кроки / Д. Коліух – С. 19.

¹³ Звідки і як з'явився Дніпровський Союз. (Історична справка)... – С. 5.

¹⁴ Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. – С. 225.

¹⁵ Дніпровський Союз Споживчих Союзів – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. – Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 1; Андрієнко С. Дніпровський Союз Споживчих Союзів України // Календарь громадянина-кооператора на рік 1919 / С. Андрієнко. – Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 87.

¹⁶ З'їзд представників кооперативних союзів // Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – С. 179–182.

¹⁷ Б-ський М. Дніпровський Союз у 1917 р. // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1–2. – С. 21.

¹⁸ Дніпровський Союз Споживчих Союзів – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. – Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 61.

¹⁹ Й. Ск-ій. Кооперативна школа Дніпросоюзу ім. В. Доманицького // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 25 грудня. – № 22–23. – С. 16.

²⁰ Там само.

²¹ У кооперативній школі Дніпросоюзу ім. Василя Доманицького // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 1 листопада. – № 18–19. – С. 44; Статут Кооперативної школи Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України імені Василя Доманицького // Дніпровський Союз Споживчих Союзів – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. – Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 61–63; Кооперативна школа імені Василя Доманицького // Дніпровський Союз Споживчих Союзів – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. – Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 35–37.

²² З діяльності культурно-просвітнього відділу Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 30 листопада. – № 20–21. – С. 29.

²³ Лекція по кооперації для робітників Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1919. – Січень–лютий. – № 1–3. – С. 54.

²⁴ Лекційна й секретарсько-консультаційна секції Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ, 1920. – Травень–червень. – № 9–12. – С. 65–66.

²⁵ Асигнування на Кооперативний Інститут імені М. Туган-Барановського // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Союзів України, 1919. – Листопад–грудень. – № 19–24. – С. 88.

²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 313. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 1, 7.

²⁷ Там само. – Арк. 7, 16.

²⁸ Там само. – Арк. 7 зв., 8.

---

²⁹ Там само. – Арк. 28–30 зв.

³⁰ Малик А. Борис Мартос – кооператор / А. Малик // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти (збірник статей). – Львів, 1998. – Том I. – С. 196.

³¹ ЦДАВО України. – Ф. 313. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 26–27 зв., 31–36.

³² Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович – С. 256.

³³ Ігнатієнко В. Кооперативна преса на Україні в 1918 році та її характер / В. Ігнатієнко // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1919. – Січень–лютий. – № 1–3. – С. 14.

³⁴ Там само. – С. 14–16.

³⁵ Від контори “Кооперативної Зорі” // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1–2. – С. 1; Редакція. До товаришів-читачів // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1–2. – С. 2–3.

³⁶ Од редакції // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1–2. – С. 1.

³⁷ Ігнатієнко В. Українська кооперативна література. (Критико-бібліографічний нарис) / В. Ігнатієнко // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1919. – Квітень. – № 6–7. – С. 6

³⁸ П. Про нові книги // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1919. – Січень–лютий. – № 1–3. – С. 72.

³⁹ Власні промислові підприємства Дніпровського Союзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 30 квітня. – № 3–4. – С. 38.

⁴⁰ Лисенко О. В. Генеза ідеологічних та політичних пріоритетів східноукраїнського національного руху в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. В. Лисенко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – Випуск 14. – С. 19.

⁴¹ Видавнича діяльність // Дніпровський Союз Споживчих Союзів – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. – Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 41–42.

⁴² Андрієнко С. Дніпровський Союз Споживчих Союзів України / С. Андрієнко – С. 90.

⁴³ Видавничий відділ Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ, 1920. – Травень–червень. – № 9–12. – С. 62.

⁴⁴ Харченко А. Про навчання кооперації в народніх школах / А. Харченко // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1–2. – С. 15–16.

⁴⁵ Допомога Ржищевській гімназії // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 31 серпня. – № 9–12. – С. 73.

⁴⁶ Рада Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 1 листопада. – № 18–19. – С. 44.

⁴⁷ Стипендії Дніпросоюзу при Кам'янець-Подільськiм Державнiм Унiверситетi // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 1 листопада. – № 18–19. – С. 44; Асигнування на культурно-просвітні справи // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 30 листопада. – № 20–21. – С. 28.

⁴⁸ Дніпросоюз асигнував // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 30 листопада. – № 20–21. – С. 29.

⁴⁹ В справі допомоги Українському Університетові // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ, 1920. – Травень–червень. – № 9–12. – С. 52–53.

-
- ⁵⁰ Стипендія Українбанку імени Х. Барановського при Кооперативному Інституті // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ, 1920. – Травень–червень. – № 9–12. – С. 77.
- ⁵¹ В Українськiм Кооперативнiм Інституті // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ, 1920. – Травень–червень. – № 9–12. – С. 81
- ⁵² Допомоги і пожертви // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ, 1920. – Травень–червень. – № 9–12. – С. 52.
- ⁵³ Дніпросоюз і Мануйлівська “Просвіта” // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 1 листопада. – № 18–19. – С. 44.
- ⁵⁴ Фонди // Дніпровський Союз Споживчих Союзів – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. – Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 37.
- ⁵⁵ Культурно-просвітній відділ // Дніпровський Союз Споживчих Союзів – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. – Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 34.
- ⁵⁶ Мандрівна капела Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ, 1920. – Травень–червень. – № 9–12. – С. 64–65.
- ⁵⁷ Умрик В. Кирило Григорович Стеценко. До 125-ї річниці від дня народження / В. Умрик // <http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=2152>
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 313. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 7 зв.
- ⁵⁹ Стипендія Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Союзів України, 1919. – Листопад–грудень. – № 19–24. – С. 73.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф. 313. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 7 зв.
- ⁶¹ Асигнування на Український Кооперативний Інститут // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 1 листопада. – № 18–19. – С. 41.
- ⁶² ЦДАВО України. – Ф. 313. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 7 зв.
- ⁶³ Кудлай О. Б. Дніпровський союз споживчих товариств. Дніпросоюз / О. Б. Кудлай // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ: Наукова думка, 2003. – Т. 2: Г–Д. – С. 412.
- ⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф. 204. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 71.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 374. – Арк. 153 зв.